

There are no translations available.

Богуш П.М.

Вчитель історії, краєзнавець

м. Нікополь, Україна

[Біографія](#) Видано в авторській редакції. 1994 р.

Запорозьких Січей

глави)

Запорозькі Січі на Нікопольщині

Нікопольщина - столиця п'яти

(вибрані

«Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розливається воля і козацтво на всю Україну!»¹ - так писав славнозвісний Микола Васильович Гоголь про наш край - Нікопольщину, у своїй повісті «Тарас Бульба». І мав рацію. Нікопольщина була центром Запорозького козацтва, де протягом більше як двісті років знаходились п'ять з восьми Запорозьких Січей: Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Стара Чортомлицька, Підпільнянська (Нова Січ).

Всі вони нині опинилися під водами Каховського моря, більш-менш зберігся лише Буцько-Томаківський острів. Та пам'ять про героїчних нащадків не вмерла в душах нікопольців. Свідчення відродження старих сторінок козацької історії - встановлення у 1990 році - напередодні свята Днів козацької слави - пам'ятників і пам'ятних знаків на місцях колишніх Січей - центрів козацьких вольностей і нескореного духу.

Томаківська Січ

Острів Томаківка, який мав ще назви: Буцький, Дніпровський, Городище, Острів, після острова Хортиця був другим по величині з 250 дніпровських островів. Він знаходився за 20 кілометрів від Нікополя, на річці Томаківці, займав площу понад 300 гектарів. Його омивали річки Бугай, Річище, Ревун. Суцільний ліс і краса острова привертала увагу багатьох відомих людей, які побували тут.

Запорозька Січ заснувалася на острові в 40-60-х роках XVI ст. та існувала до 1593 року. Це було добре, надійне природне укріплення, і вважалося воно однією із найсильніших фортець на Дніпрі. З нею пов'язана діяльність Івана Підкови, який за допомогою запорозьких козаків почав боротися проти турецького гноблення в Молдавії. Ця Січ надавала допомогу і була базою козацько-селянського повстання під проводом Криштофа Косинського (1591-1593 рр.). В останній період повстання, коли козаки штурмували Київ, татари напали на Томаківську Січ. Після героїчної оборони козакам все-таки довелося залишити Січ. Вночі вони вийшли на човнах з оточення і перебралися в більш безпечне місце - на острів Базавлук. За переказами, перед нападом татар на Томаківську Січ у 1593 році козаки зарили на острові свою скарбницю - злиток золота у вигляді коня.

Томаківський острів був важливим стратегічним форпостом запорожців. За історичними свідченнями 12 чи 15 грудня 1647 року Богдан Хмельницький, який втік з в'язниці, із сином Тимошем та загоном однодумців прибув на острів Томаківку, де збирав і концентрував повстанські сили для визвольної боротьби українського народу 1648-1654 років. Звідси він у січні 1648 року напав на Микитинську Січ, де розгромив польський

гарнізон і взяв владу в свої руки.

Історія цього острова мала щасливе продовження. Тут, на землях сучасного колгоспу імені Орджонікідзе, було розбито прекрасний сад, яким зачаровувалися видатні люди нашого часу, тут за рішенням правління колгоспу мав спорудитися козацький зимівник (назва хутора, де козаки перебували, коли не війни)² і укріплення. Якою буде доля острова завтра? Це і від нас залежить.

Базавлуцька Січ

Після того, як у 1593 році татари розгромили і спалили Томаківську Січ, козаки перебралися на один із островів у гирлі річки Базавлук (за 4 км від гирла). Січ, за словами відомого історика Д.І. Яворницького, була на острові між лиманом Бейкушем і Журавлівським. З південного боку її захищав Дівочий острів, мала надійний захист і з інших боків, була надзвичайно привабливою. Деякі історики та краєзнавці вважають, що Базавлуцька Січ існувала тут з 1594 до 1638 року.

Ряд документів свідчить, що Січ у 1594 році була на острові Базавлук біля сучасного села Капулівки, який омивався річками Чортомлик, Скарбною, Павлюком, Підпільною. Носив він назви Острів, Базавлук, Чортомлик.

Звернемося лише до таких документів.

Посол австрійського імператора Рудольфа II Еріх Лясота про Запорозьку Січ у своєму „Щоденнику” 9 червня 1594 р. записав: «До острова, званого Базавлук, що в рукаві Дніпра біля Чортомлика, або, як вони кажуть, при Чортомлицькому Дніприщі... В той час на ньому був козацький табір».

У другому місці «Щоденника»: «Лист Війська Запорозького до цісарської величності» закінчується: «Дано на Базавлуку, на рукаві Дніпра біля Чортомлика, дня 3 липня, року 1594...». Другий документ «Повноваження Запорозьких козаків» у «Щоденнику» Еріха Лясоти закінчується: «Дано на Базавлуку на Чортомлицькому рукаві Дніпра, дня 3 липня, року 1594».³

...У 1629 році гетьман Левко Іванович писав свої листи «З Січі у Чортомлика».⁴

Отже, виходить, що Запорозька Січ була на острові Чортомлик (Базавлук) біля нинішнього села Капулівки. Остаточне визначення місцезнаходження Базавлуцької Січі вимагає комплексного всебічного вивчення істориками і географами.

Але, безумовно, на р. Базавлук був тимчасовий козацький табір або якась залога. Низовини в долині р. Базавлук, де була розташована Базавлуцька Січ, навесні заливалися водою і слабо сприяли економічному розвитку Січі. До того комарі, малярія негативно впливали на здоров'я її мешканців. Слід зауважити і те, що на період Базавлуцької Січі (1594-1638 рр.) припадають найважливіші морські походи проти турків і татар на Чорному та Азовському морях, в яких брали участь 80-200 запорозьких чайок та галер. А в Базавлуцькій Січі відповідного лісу для будівництва козацького флоту не було. А тут ще й надто неспокійна річка Базавлук, яка й залити могла і знищити людей, худобу, будівлі. Тому краще місце для Січі було біля с. Капулівки.

Микитинська Січ

У 1638-1652 рр. Микитинська Січ і була тим «гніздом», де кувалися воля і міць козаків. У 1637 році на Микитин Ріг перевіз козацькі гармати, клейноди і скарб військовий гетьман Павлюк, із коша на Микитиному Розі писав повстанчі заклики гетьман Павлюк. На честь ватажка козацько-селянського повстання річка (протока) була названа Павлюк, а острів Сулими.

Саме звідси почалася визвольна війна (1648-1654 рр.) під проводом Богдана Хмельницького. Саме сюди, після придушення козацько-селянських повстань 1630-1638 рр., була перенесена Базавлуцька Січ. Рішення це прийняв польський уряд, який дуже урізав права козацтва. Отож, у 1638 р. всі гармати було зібрано, човни спалено, а всі козаки об'єдналися. На Микитинській Січі стояла польська залога з кінноти коронного війська та з реєстрового козацького полку.

Микитинська Січ була розташована на Микитиному Розі, в найвужчому місці Великого Лугу (Дніпровських плавень), де ще в період Скіфії існувала переправа через Дніпро до Скіфської столиці, яка була розташована на місці Кам'янського городища. Саме через Микитинський перевіз - переправу проходив Соляний шлях Київської Русі у XI-XII ст.

З виникненням запорозького козацтва тут поселився легендарний запорожець Микита, який організував переправу.

Микитинська переправа вперше згадується в документах другої половини XVII ст. на карті Івана Грозного «Большой чертеж», в «Щоденнику» Еріха Лясоти. Сама Січ-фортеця була розташована на лузі, що омивався з трьох боків протоками Дніпра, а з півдня - самим Дніпром. У козаків тут завжди була прикордонна залога, митниця, перевіз. Прибуток надходив в казну Коша. Микитин Ріг і справді був важливим економічним і військовим форпостом на півдні України.

Відомо, що польський уряд заарештував Б. Хмельницького і мав наміри його стратити, відчувши неймовірну силу і вплив гетьмана на вільнолюбний народ свій. Однак 7 грудня 1647 року гетьман з сином Тимошем і однодумцями тікають на Запоріжжя, на о. Томаківку. Відчуваючи посилення польського гніту, Б. Хмельницький вступає в рішучу боротьбу. 31 січня 1648 року (за іншими даними - 21 січня) Хмельницький нападає на гарнізон польських військ, який стояв на Микитинській Січі. Втративши більше 30 чоловік, польський полковник Бурський втікає разом з драгунами, а реєстрові козаки, які воювали на боці Польщі, переходять до повстанців, передають їм запаси їжі і човни. У сутичці з 4 по 9 лютого 1648 року повстанці завдають нової поразки загонам карателів, які направлялись на Микитинську Січ.

Після оволодіння Микитинською Січчю Хмельницький по всій Україні розсилає універсали з закликами боротьби проти польських гнобителів. До Хмельницького «горнулось все, що було живе». Козаки укріплювали Січ, о. Томаківку, інші військово-стратегічні об'єкти.

Щоб забезпечити свій тил з півдня і посилити повстанські сили кіннотою, Хмельницький веде переговори з кримським ханом. Залишивши у хана свого сина заложником, Хмельницький повертається на Запоріжжя з військом-ордою (20 тисяч чоловік) і

зосереджує його біля річки Базавлук, а сам їде на Микитинську Січ у супроводі чотирьох, знатних татар. На Січі повним ходом йшла підготовка до виступу у похід проти поляків.

19 квітня 1648 року приятель і однодумець Хмельницького Федір Лютай зібрав велику козацьку раду на Микитинській Січі. Перед величезним зібранням Лютай розповів про плани Хмельницького. З промовою до присутніх звернувся гетьман. Він закликав всіх дружно виступити і розпочати війну. У цей же день Богдана Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького. (Після створення української держави в 1649 р. він став гетьманом України, а на Січі вводиться титул кошового отамана). Козаки відзначили цю подію пострілами із пістолів, гармат. А вже 22 квітня, об'єднавшись з татарами, Богдан Хмельницький виступив на священну боротьбу.

Перші перемоги під Жовтими Водами і Корсунем мали велике значення для подальшого розгортання визвольної війни по всій Україні. Гетьман сповіщає козаків Микитинської Січі про бойові успіхи, посилає їм гостинець - 6 гармат, 4 хоругви, 2 бунчука, 300 талерів на пиво і 300 талерів на січову церкву.

Внаслідок невдалої Берестецької битви, захоплення ворогом Києва, постала потреба підписати Білоцерківську угоду, яка передбачала відновлення на Україні польсько-шляхетської влади. Це стало однією з причин перенесення Запорозької Січі з Микитинового Рогу на острів Чортотлик, в більш безпечне місце в військовому відношенні. Будував і укріплював Чортотлицьку Січ старий приятель Хмельницького Федір Лютай (Лутай), що став кошовим. А на Микитиному Розі, на перевозі, залишилася козацька залага, митниця, яку змила повінь 1845 року. Рештки ж поглинуло Каховське море. На площі Б. Хмельницького на пілоні, складеному з великих квадратів граніту, встановлено меморіальну дошку, яка нагадує, що саме «на цій місцевості знаходилась Запорозька Січ (Микитинська). У 1648 році на цій Січі запорозькі козаки обрали Богдана Хмельницького гетьманом України».

У 1956 році місто поповнилося пам'ятником Б. Хмельницькому роботи скульптора Кавалерідзе. Погляд гетьмана скеровано на північ до Москви. 1 серпня 1990 року напередодні свята «Дні козацької слави», присвяченого 500-річчю українського козацтва, на одній із старих вулиць - вулиці Івана Сірка - було урочисто відкрито меморіальну дошку з барельєфом кошового отамана Івана Сірка. Роботу виконав нікопольський художник І. Зайцев. У ті дні було встановлено ще три меморіальні дошки - засновнику Микитиному Рогу запорожцю Микиті, Д.І. Яворницькому та на честь заснування Микитинового перевозу, який дав початок Нікополю. Виконали меморіальні дошки робітники ливарного цеху Нікопольського кранобудівного заводу за проектом П. Богуша.

Стара Чортотлицька Січ

Чортотлицька Січ (1652-1709) була однією із найзнаменитіших і найдовговічніших біля старовинного села Капулівки. Острів Чортотлик (Базавлук) омивався річками Чортотлик, Липинкою (Підпільною), Скарбною, Павлюком. Острів Чортотлик, власне кажучи, був островом лише навесні, коли річки розливалися, бо він був з'єднаний з материком левадою.

Адріан Кашенко говорить, що на цій місцевості були Базавлуцька і Чортотлицька Січі, а В.О. Голобуцький називає дату існування 1594-1709 рр.

Чому Запорозька Січ була перенесена з Микитиноного Рогу на Чортотлик?

На мою думку, тут існує кілька причин. По-перше, йшла визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. Неудала Берестецька битва передбачала відновлення панування польських магнатів, зокрема і на Січі. По-друге, кримський хан був ненадійним союзником, і татари могли напасти на Микитинську Січ, бо більшість запорожців воювали у загонах Б. Хмельницького і як слід оборонити Січ не могли. І розташування Січі на Чортотлику було безпечнішим у військовому відношенні.

Переносив і будував Чортотлицьку Січ кошовий отаман Лутай. «Город Сича, земляной вал, стоял в устьях у Чортотлыка и Прогною над рекою Скарбною, в вышину тот вал шесть сажень; с поля, от Сумской стороны и от Базавлука, в валу устроены пали и бойницы и с другой стороны от устья Чортотлыка и от реки Скарбной до вала сделаны коши деревянные и насыпаны землей. А в этом городе башня с поля, мерою кругом 20 сажень, а в нем окна для пушечной стрельб.»⁵

У вересні 1659 р. Чортотлицька Січ була освячена і відкрита постійна церква на честь Покрови Пресвятої Богородиці. 28 років свого життя Іван Дмитрович Сірко пов'язав з Чортотлицькою Січчю, де 8 разів обирався кошовим отаманом. Народний герой брав участь у 55 битвах і завжди одержував перемогу.

У самій Січі постійно проживало понад шість тисяч січовиків. На Різдво 1675 року 15 тисяч яничар і 40 тисяч кримських татар на чолі з ханом напали на Січ, але Іван Сірко зі своїми славними побратимами-козаками розгромили ворога вщент. Влітку 30 тисяч найхоробріших козаків на чолі з кошовим отаманом Іваном Сірком вирушили в похід до Криму, розбили окреме ханське військо, звільнили багатьох полонених, захопили в полон і татар, і турок і успішно повернулися додому.

Перед Полтавською битвою, коли гетьман Іван Мазепа, і кошовий отаман Кость Гордієнко перейшли на бік шведського короля Карла XII з наміром створити незалежну Україну, цар Петро I вирішив ліквідувати Чортотлицьку Січ як центр Запорозжя і осередок антифеодального руху на Україні. На руйнування Чортотлицької Січі було послано три полки російських військ полковника Яковлева і підступного ренегата Гната Галагана.

Отаман Яким Богуш – «гарний козак», який зайняв місце кошового П. Сорочинського, наказав відкопатися від берега канавою, зробив на шпигу-мису острова нову фортецю і звелів перенести туди увесь скарб.

Запорозці, помолившись Богу біля могили кошового отамана Івана Сірка, почали вперто захищати Січ. Та її, врешті, було покороно. Триста козаків взято в полон, декілька чоловік було вбито, а кількох повішено на плотях та пущено вниз по течії річок. Солдати захопили на Січі 100 гармат, 4 мортири, 13 військових прапорів, військові литаври та ін. Все було відправлено в московський табір. Січові курені укріплення зруйновано і спалено. Знищено зимовники навколо Січі. Полковник Яковлев і особливо Галаган діяли жорстоко. Як писав очевидець кошовий Стефаненко: «... товариству нашому голови обдирали, шеи на плахах рубили, вшали и инья тиранскія смерти задавали, каких и в поганстві за древних мучителей не водилось мертвых из гробов многих не только из

товариства, но и из монахов откапывали, головы им отнимали, шкуры сдирали и вшали.»
6

Після зруйнування 14 (25) травня 1709 р. Чортомлицької Січі царськими військами запорозькі козаки відступили і заснували Кам'янську Січ (1709-1711) на Херсонщині, але й звідти були вигнані царськими військами і змушені з дозволу кримського хана заснувати Січ біля Олешок (нині Цюрупинськ) у володінні кримського хана.

В Олешківській Січі (1711-1730) запорожці зазнали нелегкого життя вигнанців. Проіснувала ця Січ 19 років. У 1728-1730 рр. козаки повернулися на Стару Чортомлицьку Січ.

Існування Нової Січі припадає на період, який знаменується подальшим культурним піднесенням Запорожжя з одного боку, а з іншого - обмеженням автономії, занепадом демократичних порядків у козацькому Війську, подальшим класовим розшаруванням. У кінці березня 1734 р. козаки дістали від царського уряду дозвіл на заснування і забудову Нової Січі на річці Підпільній, за 5-6 кілометрів від Старої Чортомлицької Січі. Нова Січ проіснувала з 1734 до 1775 року.

Нова Січ складалася з чотирьох частин: Кіш, передмістя, Новосіченський ретраншомент, де стояв російський гарнізон, який наглядав за Січчю, та приміська слобода.

Нова Січ була великим багатолюдним містом, де проживало 27117 козаків і жителів.

Всередині за валом і за ровом, навколо майдану були розташовані церква Покрови, будинки військової канцелярії, де перебував Кіш-вищий військовий і адміністративний центр управління всієї Січі. Там жили старшини, стояли пушкарня, збройна майстерня, школа, 38 куренів, в яких мешкали козаки.

У передмісті - своєрідному торговельному і ремісничому центрі Січі - стояли майстерні ремісників, крамниці, шинок, житла ремісників-торговців і т. ін. Запорожці разом з російськими військовими брали участь у війні проти Туреччини, де відзначилися своєю хоробрістю. Чимало російських офіцерів вважали за честь хоча б номінально належати до Січового товариства.

Наприкінці існування Нової Січі в ній жило понад 100 тисяч чоловік, а навколо було чимало сіл і зимовників. Ці землі ділилися тоді на 8 паланок - своєрідних округів. У межах вольностей Війська козацького нараховувалося 44 церкви, 13 каплиць, два скити. При кожній церкві була школа.

Землі за порогами Дніпра залишалися осередком антифеодальної боротьби, де у 1749, 1754, 1761, 1769 роках відбувалися виступи голоти проти багатіїв.

Після переможного закінчення російсько-турецької війни (1768-1774 рр.) царський уряд вирішив ліквідувати Нову Січ. 4 червня 1775 року війська генерала Текелія з усіх боків оточили Січ, а наступного дня зруйнували її, нещадно грабували. За наказом Потьомкіна з Покровської Січової церкви було взято «денег разного серебряною монетою свыше

9000 рублей», а в 1784 р. «забрато церковных вещей, как то: сосуды, чаши, царские врата, серебряные копий, кресты, иконы с окладами и со всех образов оклады серебряные, блюда для благословения хлебов, подсвечники, кадильницы, лампы и все серебряное до остатка, почему церковь без Божьего служения остается...» - писав Ф. Макаревський. ⁷ Не випадково Т.Г. Шевченко, який у вересні 1843 року побував у селі Покровському, писав у поемі «Сліпий»:

...І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі срібло, злото
І свічі забрали
У Покрові...

З серпня 1775 року Катерина II поспішила видати Маніфест, який офіційно сповіщав про ліквідацію Запорозької Січі і знищення самої навіть назви „Запорозькі козаки”.

Місто Нова Січ, як найбільший населений пункт, стало селом, а з 1777 року - містом Покровським, де знаходилася провінційна канцелярія. Згодом землі навколо Покровського, Капулівки, Олександрівки дістались від цариці генерал-прокурору князю Вяземському. Колишні вільні козаки стали кріпаками. Частина козацької старшини була заслана, а останнього кошового П. Калнишевського заслали на довічне ув'язнення в Соловецький монастир.

Запорозькі Січі Нікопольщини приваблювали видатних діячів культури. Тут побували О. Стороженко, Т. Шевченко, О. Афанасьєв-Чужбинський, І. Репін, В. Серов, Д. Яворницький, М. Кропивницький, С. Прокоф'єв, О. Довженко та ін. Власне, цей інтерес до Нікопольщини цілком зрозумілий: тут воля козацька кувалась, тут слава здобувалась, тут жив незалежний, вільнолюбний степовий народ, який підкоряє, дивує і радує нащадків своєю самобутністю, гордістю, чистотою і силою. Наше завдання: все те надбання минувшини зібрати, зберегти, свято передати наступним поколінням. Сьогодні наші душі повинна наповнювати славна минувшина українського народу, славна козацька минувшина.

За порогами, у дикому степу

Нікопольщина - героїчний центр українського Запорозького козацтва.

Більше 2500 років тому територія Нікопольщини була центром Великої Скіфії і входила до священного району скіфської землі - Геррос.

Проти сучасного Нікополя на лівому березі Борисфена (Дніпра), де зараз Кам'янські кучугури, була розташована столиця Скіфії - місто металообробки і гончарних виробів.

Життя і смерті спивши щедрий келих,
Усі літа спаливши на вогні, -
Я - скіфський цар, лежу в Дніпрових Геррах,
І стугонять століття по мені...
Я - скіфський цар, похований у Геррах,

Мій спис, і меч, і кінь мій - при мені.

(Б. Мозолевський. Герри.)

Запорозькі козаки завжди використовували скіфські могили як орієнтири, на яких ставили сторожові фігури. Ці могили двічі увічнені легендами і переказами.

У період Київської Русі через переправу Дніпра біля сучасного Нікополя проходив Соляний шлях. З кінця XIV ст. у районі Нікополя знаходилось укріплення Великого Князівства Литовського, яке потім було зруйновано татарами і вже не відбудовувалось. З виникненням Запорозького козацтва переправа через Дніпро отримала назву Микитин перевіз, Микитин Ріг на честь легендарного засновника козака Микити. Перша згадка про Микитинську переправу в документах Литовського Князівства відноситься до 1530 р.

Про Микитин Ріг згадується ще в так званій карті «Большой чертеж», складеній наприкінці XIV ст., яка до нашого часу не збереглась.

Є тільки її географічний опис:

«... А ниже Томаковки миля Лысыя Горка,
А ниже Лысыя Горки миля Микитин Рог,
А Никитина Рогу миля Затон Каменный...»

Микитин Ріг згадується і в «Щоденнику» посла австрійського імператора до запорозьких козаків - Еріха Лясоти у 1594 році.

Понад 200 років на території Нікопольщини були розташовані такі важливі Запорозькі Січі, як Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Стара Чортомлицька і остання Нова Січ (1734-1775 рр.). На Микитинській Січі (1638-1652 рр.) у квітні 1648 року Богдан Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 році біля Микитинської переправи проектувалась фортеця - місто під назвою Славенськ, назву якій дала цариця Катерина II 9 вересня 1775 року.

Фортеця-місто Славенськ так і не була збудована, тому 30 березня 1780 року з'являється новий проект: «План вновь проектируемого укрепления Никополь, что прежде назывался Никитин Перевоз для содержания воинской команды одного батальона».

Так з'явилась нова красива назва Нікополь, що з грецької мови означає - Місто Перемоги.

Видатний мандрівник, академік Василь Федорович Зуєв, який у 1781-1782 рр. очолював експедицію на південь, у своїй книзі «Путешественные записки от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.» (надруковано вперше у 1787 р.) зазначає:

«...Никополь, избранное в степи под построение нового города пустое место на Днепровой протоке... В нем строение хорошее, мазаночное, разделенное прямыми улицами, а соборную церковь и канцелярию, которые стоят на самом верхнем краю берега, сверх того отделяет от жилья пространное поле... Прошедшего году в нем было не более 70 домов, а ныне в мою бытность считалось больше 200!...»⁸

У 1776 році до складу Новоросійської губернії, що утворилась на запорозьких землях, входили: Кременчуцький повіт, Єлисаветградська, Полтавська, Херсонська, Славенська провінції.

До Славенської провінції входили Славенський, Саксаганський і Інгульський повіти. У 1781 році Славенський (інколи писали Славянський) повіт стали називати Нікопольський.

Провінція під назвою Славенська-Славянська існувала до 1783 року, Нікопольський повіт у 1781-1782 рр., як зазначає В. Зуєв, був довжиною 130-140 верст, а шириною від 70 до 20 верст, площею на 470715 десятин.

«...Земля довольно плодородная, луга обширные, леса столько есть, чтобы не нуждаться в подобном строении, приволье для скота и рыбной ловли...»⁹

Тоді в Нікопольському повіті було 19 населених пунктів, в яких було 500 будинків, одна церква, 4 водяних і 14 вітряних млинів, а жителів майже 1500 чоловік.

Родючі запорозькі землі після ліквідації Запорозької Січі були роздані придворній аристократії і поміщикам. Генерал-прокурор князь Вяземський, що складав маніфест про ліквідацію Запорозької Січі, отримав 100 тис. десятин землі по р. Підпільній і Чортомлику, з селами Покровське, Капулівка, Грушівка.

Старе запорозьке поселення Красногригорівка дісталась у 1778 році графу Чернишову (Чернишеве), тайному раднику Неплюєву 24 тис. десятин землі навколо Сулицьколиманівської слободи, статському раднику Лошкарєву, майору Борису Нечаєву (навколо Лукіївки), Путилову та іншим.

Придворний барон, лихвар Штігліц у 1802 році у вдови князя Вяземського купив володіння і до існуючих володінь Покровського, Грушівки, Капулівки додав ще села в Таврії: Бабине, Ушкалка, Рогачик, Карайдубина, Рибаче. Він мав уже 126 тис. десятин землі і понад 3000 кріпаків. У 1861 році Штігліц продав всі ці володіння великому князю Михайлу Романову.

На Нікопольщині були володіння німецьких і єврейських колоністів. Тому не випадково Т.Г. Шевченко, який у вересні 1843 року побував на Нікопольщині, з гнівом писав:

І як степи запорозькі
Тоді поділили
І панам на Україні
Люд закріпостили.
(Невольник).

І як степи запорозькі
Німота ділила
Та бахурям і байстрюкам
Люд закріпостила.

(Сліпий).

І на Січі мудрий німець
Картопельку садить...
(І мертвим і живим...).

Вигідне географічне положення Нікополя і району сприяло подальшому економічному зростанню Нікопольщини і товаро-грошовим відносинам.

У 1805 році через Микитинський Перевіз-переправу пройшов Нікопольський Микитинський чумацький транзитний шлях до Кременчука. У Нікополі був збудований наплавний міст, багато нікопольчан стали чумакувати.

У 1834 році в Нікополі і Олешках було організовано Цех вольних матросів, майбутніх водників Дніпра, що перевозили вантаж: зерно, сало, льон по Дніпру до Херсона і до Одеси.

У 1856 році відкрилось регулярне пароплавне сполучення по Дніпру. У 1885-1886 рр. розпочалося добування марганцевої руди на землях князя Романова «Князівські Копії», де виникають перші шахти і рудники (де зараз м. Орджонікідзе), які відомі як Покровські копальні. Тут шахтарі в жакливих умовах працювали протягом 12 годин на добу, а підрядник платив один - півтора карбованця за світловий день. Руду від шахт вивозили возами до пристані на Базавлуку і носилками вантажили в баржі.

У 1893 році було вивезено один мільйон пудів руди, а у 1894 році уже два мільйони. Крім того, до Одеси везли птицю, яйця, сало, худобу, фрукти (більше 100 тис. пудів). Обсяги вивізної торгівлі Нікополя становили 7-8 млн. крб. Найбільша відправка хліба з Нікопольської пристані була - 1889 р.: 10,1 млн. пудів. У 1893 році прибуло 157 суден, а відправлено 812. Англійська королева Вікторія любила хліб з нікопольського зерна.

У 1904 році через Нікополь була прокладена Друга Катерининська залізниця, що з'єднує Кривий Ріг з Донбасом.

Слово про Микитин Ріг

Понад 2500 років тому біля сучасного Нікополя існувала вже переправа на лівий берег Дніпра, до столиці Великої Скіфії, що була розташована на сучасних Кам'яних кучугурах. Ця переправа була і в часи Київської Русі, через яку проходив Соляний шлях. На початку ХУІ століття ця переправа-перевіз уже мала назву Микитинська переправа. Микитин Ріг, Никитино Урочище, Микитино. Названо на честь легендарного запорозького козака Микити, Микити Цигана, Микити Перебігайла. Деякі джерела називають його кошовим.

Микитинська переправа була важливим форпостом у козаків. Литва, Польща, Кримське ханство, Туреччина, Австрія, Росія були зацікавлені цим важливим пунктом. Біля Кам'яного Затону чи Микитинового взимку обмінювали полонених, тут йшла жвава торгівля.

Інколи козаки і татари разом будували мости, рили колодязі в Таврії по Чумацьких

шляхах (безумовно, в мирний час). Коли гетьман Михайло Дорошенко у 1627-1628 рр. разом з козаками вирішив допомогти Шагін-Гірею і його брату Шахмед-Гірею звільнитись від турецької залежності - 6000 козаків і 8000 татар у листопаді два дні переправлялись через Дніпро.

«Рушивши з Микитиногу Рогу до Камінного Затону, два дні переправлялися за Дніпро.», - говорить в документі.¹⁰

Забезпечити переправу такої кількості союзницького війська могла лише добре організована переправа біля Микитиногу Рогу. Саме сюди, на Микитин Ріг, після придушення селянсько-козацьких повстань, польський уряд погодився перенести козацьку Січ, але під контролем польського гарнізону.

У 1652 році у зв'язку з складним військово-політичним становищем Січ була перенесена в більш безпечне місце на Чортотлик. Але на Микитиному Розі у запорожців були прикордонна застава і митниця, де перебувало біля 150 служивих козаків. Тут же знаходились шафари і підшафарій - збирачі податків на перевозі, писар і підписар. Всі гроші від податку йшли в казну Коша.

Заснувавши Нову Січ (1734-1775 рр.) на річці Підпільній, запорозькі козаки і старшини добре розуміли вигідне розташування Микитиногу Рогу і протягом 30 років домагались у царського уряду перенесення Січі з р. Підпільної на Микитин Ріг.

Ще у 1696 році проти Микитиногу Рогу на лівому березі Дніпра Петро I збудував фортецю Кам'яний Затон, для утиску козаків, яка після невдалого Прутського походу в 1711 році була зруйнована за умовами укладеного мирного договору.

У 1735 році поряд з Новою Січчю було споруджено укріплення - Новосіченський ретраншемент, де стояв російський гарнізон, який повинен «поступки запорожских казаков прилежно всегда предоставлять и наблюдать». В ретраншементі знаходились дві роти солдат і артилерійська команда при 6 гарматах для нагляду за запорожцями.

На прохання запорожців перенести Січ з р. Підпільної на Дніпро, на Микитин Ріг, ні цариця Єлизавета, ні Катерина II нічого не зробили, хоч і обіцяли.

З 1753 до 1754 року на Микитиному перевозі поряд з запорозькою заставою царський уряд організує «Никитинскую пограничную заставу» з перекладачем. Право видавати закордонні пашпорти надається коменданту Новосіченського ретраншемента і спеціальному чиновнику-перекладачу.

У січні 1755 року перший перекладач Федір Семенов видав «Проект о пристани морских судов при Никитинской заставе», в якому обґрунтовує вигоди, зокрема те, що згодом тут можна побудувати місто і митницю організувати, і в казну прибутки будуть «не малые». «Что же касается до доходов Кошевого с куренными - убытков им никаких не будет...»¹¹

Коли запорожці дізнались про проект Семенова, вони рішуче виступили проти. «...Вымышленное представление уничтожить и ему переводчику в том отказать Войску же Запорожскому, чтобы те приходящие купцы пристань в Сечи Запорожской

по-прежньому имели позволение дать, дабы оные войска чрез тое крайней обиды поносить не могло...»¹²

І посилаючись на тісноту, брак доброї питної води, від чого бувають «заразы и смерти безвременно», просять перенести на Микитин Ріг, «где положением, как городу Сечи со всем посадом, так и крепости вместиться довольно, обширно и весьма хорошо при воде можно будет». (Лист отамана Григорія Федорова до Київського губернатора Костюріна 21 лютого 1755 р.).¹³

Спеціально присланий радник на Микитино Дмитро Лодигін, член камерц-колегії пише рапорт на 120 сторінках, де говорить про необхідність на Микитиному побудувати порт для зовнішньої торгівлі.

Вже у 1764 році з'являється новий проект інженера-полковника Манцеліуса для збудування фортеці на Микитиному Розі і ретраншементу. Цариця Катерина II затвердила цей проект-довідь і кошторис, що подав Манцеліус на збудування фортеці, порту і гавані на Микитиному Розі на суму 177857 крб. 88 коп., але проти цього виступили не тільки запорожці, але й кримський хан і Туреччина, які були невдоволені будівництвом нової фортеці біля їх кордонів. Назривала російсько-турецька війна 1768-1774 рр.

У червні 14 (3) - 16 (5) 1775 року Запорозька Січ була ліквідована, а вже 6 вересня 1775 року князь Потьомкін пише власноручно доповідь Катерині II про необхідність будівництва двох фортець в гирлі Дніпра і на Микитиному Розі і просить царицю дати їм ім'я. Цариця Катерина II на полях доповіді написала резолюцію, «Наименовать первую Херсон, другую Славенск. Екатерина», «В Москве сентября 9-ого 1775 г.»

Якщо у 1775 році на Микитиному проживало 150 душ, то у 1781 році 1008 чоловік, з них 132 жінки. У 1782 році було вже до 200 дворів. У 1787 році «Казенное местечко Нікополь» мало населення 1291 чоловіка і 388 жінок. У 1793 році в Нікополі вже було 425 дворів, 1388 чоловіків і 476 жінок, церква Покрова, водяних млинів - 9, вітряків - 11.

Вигідне географічне розташування Нікополя на перетині водного і сухопутного шляху - Микитинської чумацької транзитної дороги сприяло подальшому економічному розвитку Нікополя. А доля Запорозького Микитиноного Рогу, де була Січ у 1638-1652 рр., досить трагічна.

Десь у середині XVI ст. під час весняних поведей від Дніпра в районі Лисої Гори стала протікати невелика притока річки Підпільної, що за Микитиним Рогом повертала на південний захід, в різні часи називалась Лапинка, Бистрюк, Скарбна, Підпільна.

У 1845 році на Дніпрі була велика історична повінь. Дніпро змінив своє старе русло і став протікати понад Нікополем, затопив і розмив Микитин Ріг. Острів між старим і новим руслом стали називати Орловим на старій груші було гніздо орла, орлана білохвостого. Невеличка річка перетворилась на широку річку Орлову-Дніпро.

Тут, на Микитиному Розі на місці запорозької церкви, де молився Богдан Хмельницький, до 1845 р. стояла дерев'яна каплиця, висотою в чотири сажні, нижче якої йшла переправа Микитинська. Тут протікала протока Підпільна. Біля церкви (каплиці) був

запорозький невеликий цвинтар довжиною 70 і шириною 100 сажень. Все це пішло весною 1845 р. за водою Дніпра. Берег щорічно розмивався і вода вимивала купи козацьких кісток...

Пам'ятає Микитин Ріг і перший пароплав «Луба», що прийшов в Нікополь у жовтні 1847 року з Одеси, водяні млини, будівництво вольними матросами нікопольських морехідних човнів, санітарні транспорти з пораненими і хворими, яких перевозили в Нікопольський госпіталь під час Кримської війни. Пам'ятає Репіна, що малював «Свиной проспект в Нікополе» у червні 1880 року, пам'ятає тисячі чумацьких і селянських возів з сіллю і крамом. У 1909 році тут збудували хвилеріз і гавань. У роки громадянської війни, коли в Нікополі 22 рази мінялась влада через Нікопольську Микитинську переправу відступали і наступали різні загоны.

У 1932 році знову була велика історична повінь, яка наробила багато шкоди. У роки Великої Вітчизняної війни через Микитинську Переправу відходила наша армія, а потім 8 лютого 1944 року форсували Дніпро війська ІV Українського фронту.

Каховське водосховище весною 1956 року повністю затопило красу і легені України - Дніпровські плавні, Великий Луг і рештки Микитиноного Рогу, але нікопольці пам'ятають героїчне минуле свого міста. У 1954 році було встановлено пілон на честь Микитинської Січі, а в 1990 році - меморіальні дошки легендарному козаку Микиті і на честь Микитиноного перевозу.

Письменники, історики, художники, поети, краєзнавці присвятили і ще напишуть про славне Запорозьке місто Микитин Ріг і його перевіз.

Примітки до тексту

1. Гоголь М.В. Тарас Бульба : Повість // Гоголь М.В. в 3 т. - К., 1974. - Т. 1. - С. 315.
2. Козацький словник школяра. Упорядник Великий О.І. - Дніпропетровськ : Пороги, 2002. - 39 с.
3. Лясота Еріх зі Стеблiва. Щоденник // Жовтень. - 1984. - № 10. - С. 102, 108.
4. Історія Українського війська : від княжих часів до 20 років ХХ ст. - Львів : Світ, 1992. - С. 277.
5. Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків : в 3 т. - Львів, 1990. - т .1. - С. 89.
6. Там же.
7. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. - Екатеринослав, 1880. - Вып. 1. - С. 60-61.
8. Зуев В. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1783 годах. - С.П.б., 1787. - С. 262-263.
9. Там же. - С. 235-236.
10. Грушевський М. Історія української козачини // Вітчизна. - 1990. - № 10. - С. 184.
11. Шапошников Г.С. Як виникло місто Нікополь. - Нікополь, 1991. - С. 15.
12. Там же. С. 16.
13. Там же. С. 16-18.

Взято: Богуш М.П. Нікопольщина – столиця п'яти Запорозьких Січей. - Дніпропетровськ: Пороги, 1994. - С. 4-17.

Переведення в електронний

вигляд:

Волкова К.Ф.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про історію Нікопольщини:

- [Історія Нікопольщини](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)